

Студентська наукова робота на тему:
**«ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО КОНТРОЛЮ НАД
ЯДЕРНИМ РОЗЗБРОСННЯМ»**

шифр:
«VIDE INFRA»

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. КОНТРОЛЬ НАД ЯДЕРНИМ РОЗЗБРОЄННЯМ У ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ТА ПРАКТИЦІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ..	5
РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО КОНТРОЛЮ ЗА НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯМ ТА ЗНИЩЕННЯМ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ ПІД ЕГІДОЮ МАГАТЕ	11
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ МІЖНАРОДНО- ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ВЗАЄМНОГО КОНТРОЛЮ ДЕРЖАВ ЗА СКОРОЧЕННЯМ ЯДЕРНОГО ОЗБРОЄННЯ	20
ВИСНОВКИ	28
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	31
ДОДАТКИ	35

ВСТУП

Ядерна зброя представляє унікальну загрозу існуванню людства, але при цьому міжнародно-правовий режим ядерного нерозповсюдження і роззброєння переживає небувалу кризу довіри. Північна Корея *de facto* вийшла з Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, а Індія, Ізраїль і Пакистан ніколи не були його учасниками. Існують щонайменше серйозні питання щодо змісту мирної ядерної програми Ірану. Повсюдне зростання тероризму у поєднанні із загрозою придбання ядерної зброї терористами значно посилює небезпеку її застосування. Нерозповсюдження ядерної зброї та ядерне роззброєння нерозривно пов'язані одне з одним і для досягнення прогресу на одному фронті необхідно забезпечити просування і на іншому. Обидва ці завдання варто вирішувати комплексно та з належною оперативністю. Зазначене загострює проблему організації і здійснення контролю за знищенням і нерозповсюдженням ядерної зброї на підставі норм міжнародного права.

Значна частина наукових досліджень в означеній сфері присвячена не стільки правовим, скільки політичним, воєнним і технічним аспектам. Подібний аналіз важливий, але не є достатнім. До відносно невеликої когорти вчених і юристів-практиків, які вивчали проблематику нерозповсюдження і знищення ядерної зброї та контролю над ядерним роззброєнням у вимірі міжнародного права, слід віднести як вітчизняних (С.П. Галака, В.Н. Денисов, К.В. Мануїлова та ін.), так і зарубіжних (О.Г. Арбатов, Ш. Кайл, К. Картчнер, П.В. Комаров, О.О. Сидорова, Е. Сміт, С. Сюр та ін.) авторів. У той же час у доктрині міжнародного права спостерігається брак нових пошуків у даній царині, які б відображали оцінку сучасних кризових тенденцій у контексті існуючого договірного режиму нерозповсюдження та скорочення ядерних озброєнь.

Наведеними обставинами обумовлюється **актуальність** обраної теми дослідження.

Метою цієї роботи є комплексний аналіз теоретичних та практичних питань міжнародно-правового контролю над ядерним роззброєнням. Досягнення зазначеної мети передбачається за рахунок виконання наступних завдань:

1) розглянути сутність контролю над ядерним роззброєнням під кутом зору теорії міжнародного права і практики міжнародних відносин та виділити його характерні риси; 2) розкрити проблемні аспекти міжнародно-правового контролю за знищенням і нерозповсюдженням ядерної зброї під егідою Міжнародного агентства з атомної енергії; 3) виявити проблеми та окреслити перспективи міжнародно-правового механізму взаємного контролю держав за скороченням ядерного озброєння.

Об'єктом дослідження є відносини, що виникають між державами та іншими суб'єктами міжнародного права у зв'язку з контролем над ядерним роззброєнням. **Предметом** дослідження виступає комплекс міжнародно-правових норм щодо контролю над ядерним роззброєнням.

Методологічну основу дослідження становить сукупність методів, які в комплексі використовувалися для досягнення поставленої у роботі мети. Аналітичний і логічний методи дозволили здійснити відбір та аналіз інформації за темою дослідження. Структурно-функціональний метод дав змогу з'ясувати сутність та характерні риси міжнародно-правового контролю над ядерним роззброєнням. Методи порівняння, аналогії і моделювання застосовувалися в процесі встановлення відповідних моделей міжнародно-правового контролю та при формулюванні пропозицій з удосконалення міжнародно-правового режиму ядерного роззброєння. При тлумаченні норм міжнародного права використовувалися формально-юридичний, системний методи, дедукція та індукція.

Структура та обсяг роботи зумовлені метою, завданнями та логікою дослідження. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить 37 сторінок, з яких 30 – основна частина, 4 – список використаних джерел (37 найменувань, у тому числі 22 джерела – англійсько мовою), 3 – додатки.

Апробація результатів дослідження: 1 стаття у фаховому виданні, 1 акт впровадження.

РОЗДІЛ 1. КОНТРОЛЬ НАД ЯДЕРНИМ РОЗЗБРОЄННЯМ У ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ТА ПРАКТИЦІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Ядерна зброя була й залишається найбільш руйнівним засобом ведення війни задля досягнення політичних і військово-технічних цілей. В історичній ретроспективі прецеденти застосування ядерної зброї, зброї тотального ураження, сприяли формуванню категорії «зброя масового знищення» [35, с. 179-180]. Відповідно й такі терміни у сучасному міжнародному праві, як «нерозповсюдження» (non-proliferation), «роззброєння» (disarmament), «контроль над озброєнням» (arms control), «обмеження озброєнь» (arms limitation) традиційно асоціюються насамперед із ядерною зброєю та засобами її доставки (літальними апаратами, власне ракетами, торпедами тощо) до об'єктів ураження.

У науці проблематика ядерного роззброєння зазвичай досліджується через призму нерозповсюдження ядерної зброї [1; 4; 10; 11; 26; 27; 32; 34; 36]. Загалом не заперечуючи проти такого вже усталеного підходу, все ж варто зробити деякі корективи. Принципова відмінність між нерозповсюдженням ядерної зброї та ядерним роззброєнням зводиться до того, що нерозповсюдження має на меті запобігання набуття державою ядерної зброї, тоді як роззброєння – відмову держави від ядерної зброї та супутньої їй військової ядерної програми [21, р. 105-106]. З точки зору міжнародного права поняттям «ядерне роззброєння» (а відповідно – і контекст контролю над ним) охоплює два нерозривно пов'язані між собою поняття: нерозповсюдження та знищення ядерної зброї. За такою «класичною» схемою характеризується міжнародно-правова заборона будь-якої зброї масового знищення. У розрізі ж ядерної зброї цей алгоритм яскраво продемонструвала практика міжнародних відносин, оскільки до 2017 р. не було розроблено міжнародно-правових (договірних) норм, які б доповнювали глобальний режим нерозповсюдження нормами про необхідність повної ліквідації зброї даного виду. Тому й науковий аналіз міжнародно-правового контролю над ядерним роззброєнням зараз виглядає асиметричним: більша увага вченими приділяється саме контролю за нерозповсюдженням ядерної зброї.

Зокрема, з найвищим ступенем абстракції контроль за нерозповсюдженням ядерної зброї у доктрині міжнародного права розглядається у двох (невзаємовиключних) аспектах: 1) як регулювання окремими державами чи їх співтовариством в цілому міжнародних відносин щодо заборони створення, випробування, розміщення, застосування, розповсюдження ядерної зброї і т. п. [9, р. 110-111; 37, с. 313-315, 332-333]; 2) як міжнародно-правовий інститут [25, с. 16]. Водночас контроль за знищенням ядерної зброї передбачає перевірку як її ліквідації, так і припинення роботи над розробленням, подальшим розвитком чи реалізацією ядерних програм немирного характеру.

До недавнього часу в науковій літературі популярною була ідея про суто неюридичний характер міжнародного контролю над озброєнням. Укладені у цій сфері міждержавні угоди не вважалися «міжнародно-правовими договорами» [16, р. 262]. Сам контроль тлумачився як в основному політичний процес, в ході якого його сторони керуються військово-стратегічними та військово-технічними міркуваннями. Стверджувалося, що головною у цьому процесі має виступати спільність інтересів, оскільки без зближення інтересів держав будь-які юридичні формули, що маскують кризу непорозуміння, будуть малоефективні і навіть можуть виявитися шкідливими [24, с. 94]. Фактично в умовах біполярності світу апологети такого підходу відводили міжнародному праву роль фіксатора status quo, а його самостійне значення заперечувалося. З позицій сьогодення подібна ситуація взагалі близька до правового нігілізму.

Контроль над ядерним роззброєнням не може не відбуватися у правових формах. Зв'язок даного феномену міжнародних відносин з «матерією» міжнародного права проявляється у тому, що у процесі контролю держави, укладаючи договори, беруть на себе певні зобов'язання. Норми, що регулюють механізм перевірки дотримання цих зобов'язань, належать до інституту міжнародно-правового контролю над ядерним роззброєнням. Варто погодитися із французьким професором, заступником директора Інституту ООН з дослідження проблем роззброєння в 1986-1996 рр., Сержем Сюром, який відмічав, що в питанні контролю над озброєнням правовий підхід хоча й не є

єдиним, ні можливо навіть пріоритетним, але він у жодному разі не є другорядним, він усюдисущий [19, р. 8]. Проте набагато складнішим є звичайно питання про конкретні форми взаємодії міжнародного права і контролю над ядерним роззброєнням, про специфіку проблем у даній сфері.

Загалом міжнародно-правовий контроль в якості родового поняття є діяльністю суб'єктів міжнародного права чи створених ними органів, що заснована на загальновизнаних принципах і нормах сучасного міжнародного права та полягає у перевірці дотримання міжнародних зобов'язань і вжитті заходів з їх виконання [25, с. 32].

Міжнародно-правову основу контролю над ядерним роззброєнням складають чинні міжнародні договори: Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 01.07.1968 р., Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів та в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення від 11.02.1971 р., Договір про Антарктику 01.12.1959 р., Договір про заборону ядерної зброї в Латинській Америці та Карибському басейні від 14.02.1967 р., Договір про без'ядерну зону Південної частини Тихого океану від 06.08.1985 р., Договір про зону, вільну від ядерної зброї, в Південно-Східній Азії від 15.12.1995 р., Договір про зону, вільну від ядерної зброї, в Африці від 11.04.1996 р., Договір про зону, вільну від ядерної зброї, в Центральній Азії від 08.09.2006 р., двосторонні угоди Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ) з окремими державами (т. зв. договори про гарантії) та інші.

Ядерне роззброєння неминуче досягається за допомогою підписання міжнародних договорів. Іншими словами, воно вимагає правової формалізації, і його успіх великою мірою залежить від якості, досконалості укладених угод [19, р. 8].

Не менш серйозною на цьому фоні є проблема співвідношення контролю над ядерним роззброєнням із загальним міжнародним правом – сукупністю принципів та інших, більш конкретних норм, що мають як договірну, так і звичаєво-правову природу та визнані в якості юридично обов'язкових правил

поведінки всіма або майже всіма державами, тобто міжнародним співтовариством держав в цілому [23, с. 334-335].

Означена гострота давно набула чітких контурів у вимірі практики міжнародних відносин. Так, 10.01.2003 р. Корейська Народно-Демократична Республіка (КНДР) заявила про вихід із Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, а 09.10.2006 р. провела ядерне випробування. Рада Безпеки ООН 14.10.2006 р. прийняла резолюцію 1718, якою засудила дії Північної Кореї, закликала утриматися від ядерних випробувань, повернутися до Договору 1968 р. і забезпечити дотримання міжнародно-правових норм стосовно режиму нерозповсюдження ядерної зброї та Угоди з МАГАТЕ про гарантії від 30.01.1992 р., а також наклала на державу санкції. Подальші ядерні випробування КНДР (вибух атомної бомби, підземні ядерні випробування, пуск міжконтинентальних балістичних ракет) спричинили прийняття Радою Безпеки ООН серії наступних резолюцій: 1874 від 12.06.2009 р., 2094 від 07.03.2013 р., 2270 від 02.03.2016 р., 2397 від 22.12.2017 р. При цьому керівництво КНДР вважає дані резолюції протиправними та стверджує, що Північна Корея вийшла з Договору 1968 р., а тому не порушує міжнародно-правовий режим нерозповсюдження ядерної зброї.

З іншого боку, деякі розраховані на універсальне застосування міжнародні угоди, які містять механізми контролю над ядерним роззброєнням, ще не вступили в силу. Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань від 24.09.1996 р. не ратифікували 8 із 44 держав, вказаних у Додатку 2 до Договору, яким очевидно політично вигідна неучасть в угоді: США, Іран, Китай, КНДР, Індія, Пакистан, Єгипет та Ізраїль. Договір про заборону ядерної зброї від 07.07.2017 р. вимагає подачі депозитарію принаймні 50 ратифікаційних грамот, але ратифікований станом на 20.01.2020 р. лише 34 державами. Причому Договір 2017 р., на відміну від Договору 1968 р., текстуально сконцентрований на питанні здійснення контролю саме за повним знищенням ядерної зброї. Договір 1968 р. номінально лише сприяє ліквідації ядерної зброї, її запасів та засобів доставки, як це впливає з його преамбули.

Тобто застосовність загального міжнародного права до режиму ядерного роззброєння, «дотичність» першого до предметної сфери останнього актуалізується в умовах «вакууму» договірних норм, або ж виходу чи неучасті держав у чинних договорах, що регулюють міжнародні відносини даного виду.

Згідно ст. 34 Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23.05.1969 р. договір за загальним правилом не створює для третьої держави прав або зобов'язань без її згоди. Така угода для третьої держави є *res inter alios acta* – актом поведінки, вчиненим іншими (сторонніми) державами. Ця конвенційна норма підкріплюється практикою Міжнародного Суду ООН [3]. Проте за ст. 38 Конвенції положення статті 34 жодним чином не перешкоджають договірній нормі стати обов'язковою для третьої держави в якості звичаєвої норми міжнародного права, визнаної такою. В ході кодифікації права міжнародних договорів Комісія міжнародного права ООН, досліджуючи питання поширення положень договорів на треті держави внаслідок формування міжнародних звичаїв аналогічного змісту, відзначила, що у такий спосіб норми договору стають обов'язковими для держав, які не є їх учасниками [18, р. 109-110].

У сфері ядерного роззброєння загальне міжнародне право встановлює фундаментальні засади, не стільки виконуючи роль безпосереднього регулятора міжнародних відносин, скільки виступаючи для них орієнтиром. Ця його місія у першу чергу виражена в дії основних принципів міжнародного права та впливає з юридичної природи останніх як норм *jus cogens*. Безумовно, норми загального міжнародного права об'єктивно потребують конкретизації стосовно конкретних видів відносин у даній сфері.

Специфіка Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р. полягає у тому, що його положення є класичними універсальними міжнародно-правовими нормами: учасниками Договору станом на 20.01.2020 р. є 191 держава. Його підписанню передувало прийняття Генеральною Асамблеєю ООН низки резолюцій, в яких формулювання з приводу проблематики нерозповсюдження ядерної зброї ставали дедалі розгорнутими, зокрема це резолюції: 1576 (XV) від

20.12.1960 р., 1665 (XVI) від 04.12.1961 р., 1908 (XVIII) від 27.11.1963 р., 2028 (XX) від 19.11.1965 р., 2149 (XXI) від 04.11.1966 р., 2153 (XXI) від 17.11.1966 р. та інші. В результаті сформувався принцип нерозповсюдження ядерної зброї в якості звичаєвої норми загального міжнародного права, що має силу норми *jus cogens*.

Як показує сучасна практика міжнародних відносин, недотримання договірному режиму нерозповсюдження ядерної зброї підриває принципи незастосування сили або погрози силою, добросовісного виконання міжнародних зобов'язань та співробітництва. Не може не існувати прямого, стійкого зв'язку між імперативними нормами міжнародного права різної «предметної орієнтації»: принципом нерозповсюдження ядерної зброї, що формує нормативну основу права міжнародної безпеки, та основними принципами міжнародного права.

Ключовими змістовими компонентами принципу нерозповсюдження ядерної зброї є обов'язок ядерних держав ніяким чином не передавати ядерну зброю і технології з її виробництва неядерним державам та обов'язок неядерних держав не приймати від ядерних держав ядерну зброю та відмовитися від її виробництва. Дані компоненти були конкретизовані у Договорі 1968 р. та розвинуті в інших вищезазначених міжнародних угодах.

Однак, загальне міжнародне право практично не діє, коли мова йде про контроль над ядерним роззброєнням. У сфері контролю зобов'язання держав більш різноманітні та вимагають ретельного опрацювання винятково у міжнародних угодах. Якщо головні труднощі при укладанні договорів із нерозповсюдження, роззброєння та скорочення озброєнь завжди мали і мають політичний та військово-технічний характер, то контроль, є значною мірою проблемою юридичною. Зрештою, проблеми юридичного характеру ставить як сама необхідність у перевірках дійсності використання державами технологій з виробництва ядерних матеріалів у мирних цілях, так і факт прогресу військової техніки: наскільки той чи інший новий вид озброєнь підпадає під обмеження норм міжнародного права.

У плані процедури міжнародно-правового контролю над ядерним роззброєнням в доктрині міжнародного права склалося загалом однакове її бачення у контексті глобального процесу роззброєння. На переконання одних фахівців, контроль включає в себе на першій стадії моніторинг, збір інформації, що стосується поведінки учасника договору, а на другій – оцінку інформації, коли вона аналізується й інтерпретується з метою встановлення того, наскільки точно дотримується договору його сторона [14, р. 123]. Деякі вчені виокремлюють три фази контролю: встановлення фактів, їх правова оцінка, а також наслідки у разі виявлення порушення норм договору [19, р. 8].

Враховуючи багатокладність проблематики, що аналізується в даній роботі, із принципової важливості взаємодії міжнародного і національного права впливає необхідність ефективної внутрішньої політики держав у розрізі виконання своїх міжнародних зобов'язань у сфері контролю над ядерним роззброєнням. Нагальною у цьому сенсі є своєчасна та добросовісна розробка і реалізація на національному рівні заходів із забезпечення дотримання положень тих договорів в означеній сфері, учасником яких виступає держава. Діяльність підприємств, що займаються освоєнням ядерних технологій, у відповідності до національного законодавства та в дусі поваги до принципів і норм міжнародного права, є невід'ємним критерієм ефективності створеного імплементаційного механізму.

РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО КОНТРОЛЮ ЗА НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯМ ТА ЗНИЩЕННЯМ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ ПІД ЕГІДОЮ МАГАТЕ

На універсальному рівні здійснення контролю за нерозповсюдженням та знищенням ядерної зброї сучасним міжнародним правом покладено на створене у 1957 р. МАГАТЕ, членами якого станом на 20.01.2020 р. є 171 держава.

Міжнародно-правову основу здійснення МАГАТЕ контрольної діяльності у відношенні конкретної держави становлять: 1) Статут МАГАТЕ 1956 р.; 2) Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р.; 3) договори про

створення зон, вільних від ядерної зброї (без'ядерних зон); 4) двосторонні угоди держав з МАГАТЕ про гарантії, протоколи до цих угод; 5) рішення Ради керуючих Агентства.

Головну роль у контексті безпосередньої реалізації МАГАТЕ контрольної функції відіграють угоди з Агентством про гарантії. У них держави погоджуються поставити під міжнародний контроль свою атомну діяльність, а МАГАТЕ наділяється правом і обов'язком здійснювати такий контроль. Виходячи з суті гарантій, вони передбачають комплекс заходів технічного характеру, які МАГАТЕ застосовує щодо ядерного матеріалу та діяльності, прагнучи тим самим до безсторонньої перевірки того, що ядерні установки (реактори, заводи з конверсії, заводи з виготовлення ядерного палива, сховища тощо) не використовуються не за призначенням, а ядерний матеріал «не переключається» з використання у мирних цілях. Держави погоджуються із застосуванням таких заходів шляхом укладання угод про гарантії.

На даний момент МАГАТЕ укладає три типи угод про гарантії [7].

1. Угоди про всеохоплюючі гарантії з державами-учасниками Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що не володіють ядерною зброєю. В системі угод про гарантії вони складають переважну більшість. Такі угоди МАГАТЕ уклало з неядерними державами, що є учасниками як Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, так і договорів про зони, вільні від ядерної зброї. Цей тип угод про гарантії укладається на підставі документа INFCIRC/153 «Структура і зміст угод між Агентством і державами, необхідних у зв'язку з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї» [22]. В рамках угод про всеохоплюючі гарантії МАГАТЕ має право і обов'язок забезпечити застосування гарантій до всього ядерного матеріалу в межах території держави виключно з метою перевірки того, щоб такий матеріал не був переорієнтований на створення ядерної зброї або інших ядерних вибухових пристроїв.

2. Угоди про гарантії на основі добровільної пропозиції з державами-учасниками Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що володіють ядерною зброєю. Їх уклали 5 держав-учасниць Договору про нерозповсюдження

ядерної зброї, які володіють ядерною зброєю: США, Великобританія, Франція, Росія, Китай. Згідно угод даного типу МАГАТЕ застосовує гарантії до ядерного матеріалу на установках, добровільно запропонованих цими державами. Агентство застосовує гарантії в рамках цих угод з метою перевірки того, що ядерний матеріал використовується в мирних цілях і не був вилучений з-під гарантії, якщо інше не передбачено угодою.

3. Угоди про гарантії щодо конкретних предметів з державами, які не є учасниками Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Такі угоди підписані з Індією, Пакистаном та Ізраїлем, які в умовах неучасті в Договорі 1968 р. *de facto* володіють ядерною зброєю. Вони охоплюють тільки зазначений у них ядерний матеріал, неядерний матеріал, установки та інші предмети. Угоди засновані на гарантіях, встановлених в документі INFCIRC/66/Rev.2 «Система гарантій Агентства» [20] і попередніх його редакціях. Держави-учасниці угод зобов'язуються не використовувати ядерний матеріал, об'єкти або інші предмети, які підпадають під дію угоди, для виготовлення будь-якої ядерної зброї чи інших військових цілей.

Згідно з останнім оприлюдненим річним звітом МАГАТЕ (за 2018 р.; згідно з практикою організації, звіт за 2019 р. з'явиться тільки в липні 2020 р.), організація здійснює контроль на території 182 держав на підставі угод про гарантії, а 146 країн і територій отримують допомогу в рамках програми технічного співробітництва з Агентством [6]. Не дивлячись на охоплення «парасолькою» угод про гарантії суверенних територій вражаючих масштабів, поза межами здійснюваних контрольних функцій в рамках створеної системи гарантій залишаються ряд держав-членів ООН. Це цілком може створити загрозу міжнародно-правовому режиму нерозповсюдження: держава, в якій відсутній контроль за ядерними матеріалами та ядерною промисловістю, ризикує стати мішенню для недержавних суб'єктів, що займаються розповсюдженням ядерних технологій військової спрямованості або ж прихованою діяльністю у сфері «немирного атому».

Як видно з діаграми «Динаміка укладення державами угод з МАГАТЕ про гарантії протягом 1999-2018 рр.» (додаток 1), за останні 5 звітних років (2014-2018 рр.) лише дві держави поповнили список підписали угоду про гарантії, тоді як за три попередні «п'ятирічки» – 1999-2003 рр., 2004-2008 рр., 2009-2013 рр. – це число складало відповідно 9, 15 і 17 держав. Тому МАГАТЕ слід активізувати дипломатичні зусилля для розширення сфери дії даних угод.

Незалежно від типу угоди про гарантії держави можуть укласти з МАГАТЕ додатковий протокол, до якого включаються положення про надання інформації щодо всіх сегментів ядерного паливного циклу держави від уранових рудників до ядерних відходів та доступу до всіх цих сегментів.

У 1997 р. Рада керуючих МАГАТЕ затвердила типовий Додатковий протокол, що міститься у документі INFCIRC/540 [12], і запропонував Генеральному директору використовувати типовий протокол в якості стандарту для укладення додаткових протоколів до угод про всеохоплюючі гарантії. При цьому держави, які підписали угоду про всеохоплюючі гарантії і вирішили укласти додатковий протокол, повинні прийняти всі положення типового Додаткового протоколу. Держави, які мають угоди з Агентством про гарантії на основі добровільної пропозиції або угоди про гарантії щодо конкретних предметів, можуть прийняти і здійснити тільки ті заходи типового Додаткового протоколу, які вони готові імплементувати.

Додатковий протокол є не окремою угодою, а протоколом до угоди про гарантії, які передбачає додаткові інструменти для проведення перевірок. В рамках додаткового протоколу МАГАТЕ надаються більш широкі права доступу до інформації та місць знаходження ядерних матеріалів на території держав. Уповноважуючи Агентство з'ясовувати точнішу картину стосовно ядерних програм, планів, запасів ядерних матеріалів таких держав і торгівлі ними, додатковий протокол підвищує можливості організації в розрізі формування надійнішої впевненості у відсутності незаявленого ядерного матеріалу та ядерної діяльності в таких державах.

Станом на 20.01.2020 р. додаткові протоколи підписали 150 держав, а в силу вони вступили для 136 держав [5]. Із діаграми «Динаміка укладення державами з МАГАТЕ додаткових протоколів протягом 1999-2018 рр.» (додаток 2) випливає, що за останні 5 звітних років (2014-2018 рр.) 12 держав підписали додатковий протокол, хоча за три попередні «п'ятирічки» – 1999-2003 рр., 2004-2008 рр., 2009-2013 рр. – це число становило відповідно 33, 50, 34 держави. Тобто МАГАТЕ доцільно докласти дипломатичних зусиль і в плані просування серед країн даного документа. Тут проблема зберігається ще й з тієї причини, що приєднання до протоколу не є для держав обов'язковим.

Крім того, не зважаючи на фіксацію у типовому Додатковому протокол ряду об'єктивно важливих заходів контролю (зокрема, доступ інспекторів до всіх сегментів ядерного паливного циклу на території держав, отримання інформації про дослідження і розробки, пов'язані з ядерним паливним циклом, і механізми їх інспектування [37, с. 141]), практика поведінки держав показала здійснення ними робіт, що підпадають під поняття «незаявлена ядерна діяльність». Про це свідчить політика Ірану, який фактично до 2003 р. таємно набував ядерні матеріали, обладнання та технології зі збагачення урану, а також проводив секретні експерименти із екстракції плутонію.

Забезпечення виявлення МАГАТЕ незаявленої ядерної діяльності держав є головним завданням із вдосконалення системи гарантій Агентства. Тому ми вважаємо, що Рада керуючих МАГАТЕ повинна визнати типовий Додатковий протокол стандартом міжнародно-правового контролю за нерозповсюдженням ядерної зброї та невід'ємним компонентом у системі гарантій організації. Підписання протоколу має стати одним з обов'язкових умов, що беруться до уваги при вирішенні питань експортних поставок ядерних матеріалів, обладнання та технологій.

Спільно з угодою про всеохоплюючі гарантії може укладатися також і протокол про малих кількості. З метою спрощення окремих процедур у рамках угод про всеохоплюючі гарантії для держав, що мають незначну кількість ядерного матеріалу чи не мають його взагалі, як і ніякого ядерного матеріалу

безпосередньо на установках, МАГАТЕ розробило в 1971 р. Протокол про малі кількості, яких тимчасово призупиняє здійснення більшості детальних положень угод про всеохоплюючих гарантії до тих пір, поки кількості ядерного матеріалу в будь-якій державі не перевищать певні межі або держава не матиме ядерного матеріалу на установках [33]. У 1974 році текст протоколу був стандартизований (т. зв. оригінальний протокол з невеликих кількостей) [13].

Протягом наступних років МАГАТЕ вживало заходів щодо підвищення дієвості та ефективності своєї системи гарантії. В рамках цього процесу Рада керуючих 20.09.2005 р прийняла рішення зберегти Протокол про малі кількості в якості частини системи гарантії МАГАТЕ, але при цьому внести до нього деякі зміни. На даний час протокол вимагає, щоб держави представляли початкові звіти про ядерний матеріал задля оперативного інформування Агентства відразу після прийняття рішення про будівництво нової установки та дозволяли проводити йому інспекційну діяльність. Рада також вирішила не укладати такі протоколи із державами, що запланували або вже мають ядерні установки.

Рада уповноважила Генерального директора здійснити з усіма державами, які уклали протокол про малі кількості, обмін листами, що вводять в дію змінений стандартний текст протоколу, і закликала відповідні держави здійснити такий обмін листами якомога швидше. В даний час Секретаріат Агентства займається введенням в дію зміненого тексту протоколу, здійснюючи такий обмін листами з усіма державами. Ці обміни листами вступають у силу в день, коли МАГАТЕ отримає від цих держав листи у відповідь [33].

Тобто на даний час протоколи про малі кількості можуть укладати держави, в яких у будь-якій установці є мінімальна кількість ядерного матеріалу або взагалі немає такого матеріалу. Але в той же час невирішеною залишається проблема з повільним «переходом» держав на оновлену редакцію протоколу. Так, за станом на 20.01.2020 р. модифіковану версію протоколу про малі кількості підписали тільки 20 держав, для 15 з яких він вступив у силу; ще стосовно 50 держав були внесені зміни у початкові протоколи про малі кількості [17].

Гарантії є засобом, за допомогою яких МАГАТЕ здійснює перевірку виконання державами своїх міжнародних зобов'язань в рамках відповідних угод про гарантії та протоколів. Здійснення гарантій засноване на річному циклі і складається з чотирьох основних процесів [7].

Схема: Процес здійснення гарантій під егідою МАГАТЕ

Гарантії засновані на оцінках правильності і повноти заявленого державою ядерного матеріалу та ядерної діяльності. Заходи з перевірки включають інспектування на місці, відвідування та постійний моніторинг і оцінку. На нашу думку, МАГАТЕ здійснює дві групи заходів у відповідності до типу угод про гарантії, що діють в його відносинах із державами. По-перше, це заходи, що стосуються перевірки повідомлень держав про заявлені ядерні матеріали та діяльність. Ці заходи, що випливають з угод про всеохоплюючі гарантії, у значній мірі ґрунтуються на обліку ядерних матеріалів. По-друге, це заходи,

пов'язані з інспекційною діяльністю. До них відносяться ті, які включені до додаткового протоколу, що доповнює угоди про всеохоплюючі гарантії.

МАГАТЕ проводить різні види інспекцій та відвідувань на місцях відповідно до угод про всеохоплюючі гарантії. Регулярні перевірки можуть проходити відповідно до визначеного графіка або навпаки – бути неоголошеними чи з коротким повідомленням. Право Агентства на проведення звичайних інспекцій обмежена «стратегічними точками»: в межах ядерної установки або іншими місцями, в яких знаходиться ядерний матеріал. Спеціальні інспекції, як правило, проводяться для перевірки початкової доповіді держави про її ядерні матеріали або звітів про зміни в їх арсеналі, а також для перевірки ядерного матеріалу, який бере участь у міжнародних перевезеннях. МАГАТЕ також може проводити такі інспекції, якщо воно вважає, що інформація, представлена державою, включаючи пояснення від держави і інформацію, отриману в ході звичайних інспекцій, не є достатньою для виконання Агентством своїх обов'язків згідно угоди про гарантії. Крім того, можуть проводитися відвідування захисних пристроїв на заявлених об'єктах ядерної промисловості для перевірки інформації про конструкції установок, на які поширюється угода про гарантії. Наприклад, такі відвідування можуть проводитися: під час будівництва для визначення повноти заявленої проектної інформації; під час поточних операцій на установці і після технічного обслуговування, щоб підтвердити, що не було внесено жодних змін, які дозволили б здійснювати несанкціоновані дії; під час виведення об'єкту з експлуатації, щоб підтвердити, що чутливе обладнання стало непридатним для використання.

Діяльність інспекторів МАГАТЕ може включати: аудит бухгалтерських та експлуатаційних документів в розрізі об'єктів, що перевіряються, порівняння отриманих даних з бухгалтерськими звітами держави перед Агентством; перевірка інвентарної кількості ядерних матеріалів і змін інвентарної кількості; відбір проб довкілля; застосування заходів щодо спостереження (наприклад, застосування пломб, установка Агентством камер або іншого прийняттого обладнання для спостереження). МАГАТЕ використовує автоматичний і

віддалений моніторинг переміщень заявленого ядерного матеріалу на установках і передачу Агентству зашифрованих даних, що стосуються гарантій [8].

Загалом, нам представляється доцільним модернізувати тактику роботи МАГАТЕ з державами згідно угод про гарантії. Принципово важливим вважаємо підвищити інтенсивність, а відповідно – і транспарентність перевірок, але разом з тим знизити кількість (частоту) інспекцій, особливо в питанні про облік ядерного матеріалу: його місця розміщення, обсягу, витрат. Цим може зробити контроль більш ефективним, адже виявлення прихованих ядерних матеріалів від МАГАТЕ і співтовариства держав в цілому досягається насамперед ретельністю роботи інспекційної групи аніж багаторазовим відвідуванням держави.

Не менш актуальним розглядаємо вступ в силу Договору про заборону ядерної зброї 2017 р., що збагатить зміст міжнародно-правового контролю в діяльності МАГАТЕ, адже Агентство зможе перевіряти хід повної ліквідації ядерної зброї. Фактично від набуття чинності Договором 2017 р. та його перетворення на універсальну міжнародну угоду значною мірою залежить ефективність самого контролю над ядерним роззброєнням, яке неможливе без її остаточного знищення.

Водночас нам видається необхідним наголосити і на головних проблемних аспектах і ризиках, пов'язаних із Договором про заборону ядерної зброї.

По-перше, доводиться відзначати брак реалістичності Договору 2017 р. Всі 9 ядерних держав не підтримали цю ініціативу ООН. З прагматичної точки зору, істотним недоліком угоди є його трактування ядерного роззброєння насамперед як технічної проблеми без пропозиції «неядерної» альтернативи забороні ядерної зброї як складової геополітичних відносин. Адже з позицій урядів ядерних держав без цієї зброї проблематично стримувати напад ймовірного противника у разі застосування ним високоточних неядерних засобів, забезпечити власний домінуючий статус у світі, гарантувати безпеку союзникам чи навіть посилювати вагу своїх аргументів у домаганнях визнання своєї держави.

По-друге, Договір 2017 р. створює паралельний міжнародно-правовий механізм контролю, що частково накладається на контрольний механізм

Договору 1968 р. Тому з появою Договору 2017 р. виникає ризик фрагментації міжнародного права у сфері ядерного роззброєння через можливість створення цією угодою плутанини під час застосування Договору 1968 р. і, як наслідок, – ускладнення виконання зобов'язань з ядерного роззброєння згідно положень останнього.

РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ВЗАЄМНОГО КОНТРОЛЮ ДЕРЖАВ ЗА СКОРОЧЕННЯМ ЯДЕРНОГО ОЗБРОЄННЯ

Міжнародно-правовий механізм контролю за нерозповсюдженням та знищенням ядерної зброї, що діє на універсальному рівні під егідою МАГАТЕ, суттєво доповнюється двосторонніми договорами як між ядерними (насамперед між США та Російською Федерацією (РФ)), так і між неядерними державами (наприклад, Гвадалахарський договір від 18.07.1991 р. між Аргентиною та Бразилією про винятково мирне використання ядерної енергії [2]), в комплексі утворюючи глобальну систему контролю над ядерним роззброєнням. Однак, саме на базі останніх сформувалися специфічні білатеральні режими контролю у сфері нерозповсюдження та знищення ядерної зброї.

Концепція нашого дослідження диктує необхідність зосередження ключової уваги на проблематиці двосторонніх відносин між ядерними державами. За даними Стокгольмського міжнародного інституту дослідження миру, станом на січень 2018 р. світові арсенали ядерної зброї диспропорційно розподілені між 9 державами: США, Росією, Китаєм, Великобританією, Францією, Індією, Пакистаном, КНДР та Ізраїлем. Нижченаведена діаграма «Світові ядерні сили (січень 2018 р.)» (додаток 3) засвідчує, що Росія і США є найбільшими ядерними державами: на них припадає близько 92% всіх запасів ядерної зброї [31, с. 221]. Тому уявляється послідовним аналіз проблем та перспектив механізму взаємного контролю держав за скороченням ядерного озброєння на основі характеристики сучасного міжнародно-правового регулювання російсько-американського співробітництва у даній сфері.

До недавнього часу «архітектура» взаємного контролю у сфері ядерного роззброєння між США та РФ визначалася двома міжнародними угодами: Договором про ліквідацію ракет середньої і малої дальності від 08.12.1987 р. (ДРСМД) та Договором про заходи з подальшого скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь від 08.04.2010 р. (СНО-ІІІ). Проте ДРСМД – угода, що передбачала ліквідацію цілого класу озброєнь (ракет дальністю польоту 500-5500 км) – припинив свою дію 02.08.2019 р., після того як обидві сторони з нього вийшли.

СНО-ІІІ був укладений на заміну Договору про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь від 31.07. 1991 р. (СНО-І). Питання заміни СНО-І, який втратив силу 05.12.2009 р., було пріоритетним для обох країн, адже передбачений цим Договором всеохоплюючий механізм контролю, був головним інструментом взаємних перевірок і моніторингу стратегічних ядерних сил. Міжнародно-правовий режим контролю в СНО-І слугував і основою для перевірки реалізації додаткових скорочень ядерної зброї, передбачених Московським договором про скорочення стратегічних наступальних потенціалів від 24.05.2002 р. (СНП), в якому не було положень стосовно процедур верифікації. Російські та американські офіційні особи висловлювали занепокоєння можливістю суттєвого погіршення прозорості стратегічних сил обох сторін у разі втрати чинності верифікаційними механізмами СНО-І. У більш широкому сенсі, укладення нового договору розглядалось як крок до перезавантаження двосторонніх відносин [29, с. 340].

В СНО-ІІІ прийнято виділяти три ключові компоненти: преамбулу з основним текстом, в якому викладені базові положення та зобов'язання договірних сторін; протокол, що містить використовувану термінологію та встановлює процедури дотримання положень Договору і контролю за їх виконанням; три технічні додатки до протоколу з конкретними домовленостями щодо процедури інспектування, повідомлень і верифікації. Строк чинності Договору, якщо його не буде замінено на наступну угоду, становить 10 років і може бути подовжений сторонами на термін до 5 років. З метою сприяння

виконанню та дотриманню положень Договору, ним передбачене створення Двосторонньої консультативної комісії (ДКК), яка має збиратися щонайменше двічі на рік, якщо не буде іншої домовленості [29, с. 341].

СНО-III накладає три головні обмеження на російські та американські стратегічні наступальні озброєння. По-перше, для кожної зі сторін встановлюється верхнє граничне число боєголовок (1550 одиниць), розгорнутих на стратегічних ракетах і бомбардувальниках. Це означає номінальне зменшення приблизно на 30% верхньої межі у 2200 боєголовок, встановленої СНП, та майже на 75% – у порівнянні з максимальним числом у 6000 боєголовок згідно з СНО-I. По-друге, СНО-III обмежує кожну зі сторін, дозволяючи мати не більше 800 розгорнутих і нерозгорнутих пускових установок для міжконтинентальних балістичних ракет (МБР), балістичних ракет на підводних човнах (БРПЧ), а також розгорнутих і нерозгорнутих важких стратегічних бомбардувальників, здатних нести ядерну зброю. До нерозгорнутих засобів доставки ядерної зброї належать навчальні та випробувальні пускові установки, а також бомбардувальники та підводні човни, що перебувають у капітальному ремонті та не оснащені ракетами. По-третє, в рамках загального обмеження на пускові установки кожній стороні дозволяється мати не більше 700 розгорнутих МБР, БРПЧ і стратегічних бомбардувальників [29, с. 341-342].

СНО-III не обмежує запаси нерозгорнутих стратегічних ядерних боєголовок або списаних боєголовок обох країн, які очікують на демонтаж. Він також не обмежує арсенали нестратегічних (тактичних) ядерних озброєнь [30, с. 386].

СНО-III не накладає обмежень на розгортання протиракетної оборони (ПРО), що стало однією з найбільш суперечливих проблем, з якою сторони стикнулися під час переговорів. Преамбула Договору містить юридично незобов'язуючі положення, в яких визнається, що сторони усвідомлюють наявність взаємозв'язку між стратегічними наступальними і стратегічними оборонними озброєннями, та що під час скорочення стратегічних ядерних озброєнь важливість цього взаємозв'язку зростатиме. За наполяганням США, у

преамбулі було також відзначено, що наявні стратегічні оборонні озброєння не підривають ефективність стратегічних наступальних озброєнь сторін.

СНО-III містить детальні визначення і правила обчислення кількості розгорнутих стратегічних боеголовок у межах їх максимально дозволеної кількості. Нові правила враховують зміни у правилах підрахунку, що використовувалися на підставі СНО-I, згідно з якими кожній МБР і БРПЧ ставилася у відповідність фіксована кількість боеголовок – у більшості випадків вона дорівнювала максимальній кількості головних частин з роздільними боеголовками індивідуального наведення (БГРІН), з якими ракета випробувалася, незалежно від того, що конкретна ракета могла бути оснащена меншою кількістю боеголовок. На відміну від цього, в СНО-III передбачено, що сторони повинні вести облік реальної кількості БГРІН, якими оснащені розгорнуті МБР і БРПЧ.

Що стосується важких бомбардувальників, то СНО-III успадкував підхід СНО-I, а саме: кожному літаку ставиться у відповідність фіксована кількість боеголовок. Проте згідно з СНО-III, кожен розгорнутий бомбардувальник, незалежно від того, оснащений він крилатими ракетами з ядерними боеголовками чи авіаційними ядерними бомбами, зараховується як такий, що несе одну боеголовку – навіть якщо літак спроможний нести значно більше бойове навантаження. Однією з підстав для застосування такого правила підрахунку, погодженого під час переговорів, стало те, що бомбардувальники, завдяки відносно тривалому часу польоту, не створюють такої ж загрози раптового нападу, як МБР або БРПЧ. Деякі неурядові експерти зазначають, що правило підрахунку бомбардувальників створює прогалину, яка дозволяє обом сторонам розгортати суттєво більшу кількість боеголовок, ніж зазначено в СНО-III [29, с. 343-344].

Одним із головних досягнень СНО-III стало подовження дії міжнародно-правового механізму взаємного контролю, запровадженого СНО-I. Обидві сторони підкреслили, що це стало важливим кроком у забезпеченні транспарентності та передбачуваності стану їх ядерних сил. Режим верифікації

СНО-III ґрунтується на всеохоплюючій базі даних, в якій міститься інформація про кількість, дислокацію і технічні характеристики систем озброєнь та об'єктів, що підпадають під обмеження Договору. Він передбачає повідомлення, інспекції та демонстрації з метою підтвердження інформації у базі даних, а також моніторингу стану сил, на які Договором накладені обмеження. Серед інших заходів Договір вимагає від сторін розміщувати на всіх ракетах, відповідних пускових установках і бомбардувальниках унікальні маркери (алфавітно-цифрові мітки), які мають використовуватися в повідомленнях про переміщення носіїв зброї до інших задекларованих об'єктів або про зміну стану їх боєготовності. Маркер має вноситися до повідомлення кожного разу, коли будь-які МБР, БРПЧ або важкий бомбардувальник переміщуються або змінюють статус. Договір визначає процедури, які дозволяють інспекторам переконатися в наявності маркера під час інспекції. Крім того, Договір дозволяє Росії і США продовжувати використання таких національних технічних засобів, як супутники та апаратура дистанційного зондування для збору даних про стратегічні сили кожної зі сторін [28, с. 324].

Положення СНО-III про інспекції і моніторинг суттєво спрощені з метою скорочення витрат на імплементацію Договору і зменшення оперативного навантаження від інспекційного процесу. СНО-III передбачає лише два види інспекцій, тоді як у СНО-I їх було дев'ять. Інспекції першого виду призначені для перевірок на базах МБР, підводних човнів, важких бомбардувальників і можуть проводитися кожною стороною до 10 разів на рік. Такі інспекції мають дві мети: підтвердити точність заявленої кількості та типів розгорнутих і нерозгорнутих на відповідних базах пускових установок, ракет і бомбардувальників; підтвердити, що кількість боєголовок, розміщених на розгорнутих МБР і БРПЧ, а також кількість ядерної зброї для розгорнутих важких бомбардувальників відповідають кількостям, зазначеним у базі даних Договору. Остання мета відображає зміну у правилах підрахунку боєголовок для ракет у СНО-III. Інспекції другого виду проводяться на інших об'єктах, де розміщуються нерозгорнуті пускові установки та ракети, і таких інспекцій може

бути до 8 на рік. Головними цілями цих інспекцій є перевірка достовірності заявлених даних про кількість і типи нерозгорнутих пускових установок МБР і БРПЧ, ракет, які зберігаються, а також підтвердження факту невикористання попередньо заявлених об'єктів у цілях, що не відповідають Договору. Зі зменшенням загальної кількості визначених СНО-ІІІ інспекцій спектр завдань кожної з них розширюється: в окремих випадках збір аналогічних даних у форматі згідно СНО-І потребував би 2-х інспекцій.

Переговори по СНО-ІІІ повинні були вирішити два головні спірні питання, пов'язані з механізмами контролю і моніторингу. Перше з них зумовлювалося небажанням Росії зберегти положення СНО-І стосовно обміну телеметричною інформацією про всі випробувальні пуски стратегічних ракет. Росія виступала проти збереження положення СНО-І про заборону кодування телеметричних даних, виходячи з її планів прийняття на озброєння нового покоління стратегічних ракет, тоді як США таких планів не мали. Зрештою, сторони погодилися до 5 разів на рік обмінюватися телеметричною інформацією про випробувальні пуски ракет у рамках заходів з підвищення транспарентності і зміцнення довіри, – хоча ці дані й не потрібні для моніторингу дотримання обмежень, передбачених СНО-ІІІ. Другий пункт непорозуміння стосувався положень СНО-І про нагляд за мобільними МБР. У СНО-ІІІ сторони ухвалили вдосконалені процедури, згідно з якими нагляд за мобільними МБР буде здійснюватися з використанням унікальних маркерів, а інспектування на ракетних базах – у той же спосіб, що і стосовно інших систем. Сторони СНО-ІІІ також погодили заходи зі сприяння нагляду США за новими російськими мобільними ракетами за допомогою національних технічних засобів, насамперед супутників [29, с. 344-345].

Просування Росії і США в напрямку виконання передбачених СНО-ІІІ скорочень ядерної зброї має нерівномірний характер та вже у 2016 р. зусилля держав у сфері контролю над ядерним роззброєнням зайшли у глухий кут.

Справа полягає в досягненні різних результатів в ході імплементації СНО-ІІІ його сторонами. Дані, які за Договором збираються двічі на рік, у січні 2017 р.

показали, що починаючи з лютого 2011 р., коли Договір набув чинності, до вересня 2016 р. США скоротили кількість розгорнутих стратегічних ракетних пускових установок на 201 одиниць, а кількість боєголовок до цих пускових установок – на 433 одиниць. Таким чином, США виконали договірні обмеження в обох цих категоріях. За той же період РФ скоротила розгорнуті стратегічні сили на 13 одиниць пускових установок, проте збільшила кількість боєголовок на 259 одиниць (до 1796 одиниць). Крім того, після вступу в силу СНО-III Росія вже досягала кількості розгорнутих боєголовок, нижчої за граничний рівень (1550 одиниць), але згодом знову наблизилася до цього рівня. У 2016 р. деякі американські аналітики висловлювали стурбованість з приводу того, що збільшення Росією кількості розгорнутих боєголовок може свідчити про бажання Росії вийти з Договору і не дотримуватися граничної кількості у 1550 розгорнутих боєголовок; інші – що це збільшення було тимчасовим, зумовленим модернізацією в Росії ядерних сил, зокрема, заміною до 2018 р. старих атомних підводних човнів з балістичними ракетами (АПЧБР) на нові [30, с. 386-387]. На вересень 2017 р. кількість російських розгорнутих боєголовок скоротилися до 1561 одиниці [31, с. 296], а в лютому 2018 р. обидві сторони заявили про виконання умов СНО-III [15].

На цьому фоні у російсько-американських відносинах зберігалася напруга щодо тоді ще чинного ДРСМД, яка супроводжувалася взаємними обвинуваченнями в порушенні його положень. З припиненням дії ДРСМД держави опинилися у ситуації безпрецедентного, з часів «холодної війни», загострення двосторонніх відносин. У цій ситуації двом державам слід хоча б притримуватися зроблених політичних заяв, що вони не будуть ініціювати розгортання на території Європи заборонених ДРСМД.

Варто підкреслити, що чинність СНО-III спливає у лютому 2021 р., якщо сторони не домовляться про подовження його дії. Проте перспектива досягнення згоди на подальше скорочення ядерних озброєнь виглядає примарною. Наразі і РФ, і США демонструють готовність вийти з Договору. За таких обставин принагідно констатувати: міжнародно-правовий режим нерозповсюдження

ядерної зброї загалом та контролю над ядерних озброєнням зокрема вступили у фазу напіврозпаду. Без продовження дії або заміни СНО-III на іншу угоду до 05.02.2021 р. у механізмі контролю над стратегічним ядерним озброєнням виникне «вакуум». Фактично США і Росія стоять на порозі нової гонки озброєнь, яка, на відміну від періоду «холодної війни», вона очевидно буде доповнена суперництвом за наступальним і оборонним векторами стратегічних озброєнь, а також розвитком засобів кібервійни. Водночас в умовах відходу від біполярного світу з усією вірогідністю можна припустити, що гонка озброєнь набуде рис багатосторонньої із залученням до неї країн НАТО, Китаю, Індії, Пакистану, Північної і Південної Кореї, Японії і т. д.

Вважаємо, що у разі недосягнення консенсусу щодо продовження дії СНО-III, залишається альтернатива із проведенням переговорів про наступний договір. В цих умовах «миттєва» конкретизація обмежень ядерних озброєнь малоімовірна, але їх арсенали можна буде скоротити в індивідуальному порядку, хоча б демонстративно-символічно. Набагато важливіше створити ґрунт (прецедент) для обговорення предметної сфери майбутньої (потенційної) угоди. Тобто у держав залишається варіант щонайменше в індивідуальному порядку вживати заходів зі зниження ризику якщо не застосування ядерної зброї, то принаймні ескалації конфлікту. Поряд з цим варто узгодити заходи із транспарентності і розмежування систем ПРО на глобальну (для захисту від міжконтинентальних балістичних ракет) і регіональні (з метою захисту від балістичних і крилатих ракет середньої і малої дальності).

ВИСНОВКИ

Проведене у роботі дослідження дало змогу сформулювати наступні головні висновки:

1. Міжнародно-правовий контроль над ядерним роззброєнням є збірним поняттям і передбачає контроль за нерозповсюдженням та знищенням ядерної зброї. До характерних рис міжнародно-правового контролю над ядерним роззброєнням, що відображають його сутність та юридичну природу, можна віднести наступні: 1) контроль ґрунтується на принципі нерозповсюдження ядерної зброї, що має силу *jus cogens*; 2) принцип нерозповсюдження ядерної зброї є частиною загального міжнародного права та виступає нормативним підґрунтям для договірних режимів контролю за знищенням та нерозповсюдженням ядерної зброї; 3) підстава і порядок здійснення контролю повинен бути передбачений міжнародним договором; 4) суб'єктами контролю можуть бути лише суб'єкти міжнародного права, а також створені ними міжнародні органи; 5) контроль полягає в діях з метою перевірки виконання взятих державою міжнародних зобов'язань; 6) контроль спрямований на підтримку міжнародного правопорядку та запобігання порушенням таких зобов'язань; 7) міжнародно-правовий контроль хоча й не є частиною загального міжнародного права, але заснований на погоджувальній природі міжнародного права, а тому він має відображати координацію зусиль світового співтовариства в напрямку врегулювання (вирішення) будь-яких «ядерних» інцидентів та не повинен супроводжуватися (чи бути результатом) порушення основних принципів міжнародного права стосовно держави, яка підлягає перевірці.

2. Ефективність міжнародно-правового інституту контролю над ядерним роззброєнням залежить вступу в силу Договору про заборону ядерної зброї 2017 р. та приєднання до нього держав, що володіють ядерною зброєю. За умови перетворення Договору 2017 р. на універсальну міжнародну угоду за аналогією з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р., принцип нерозповсюдження ядерної зброї в перспективі може трансформуватися у принцип заборони ядерної зброї (в дусі положень ст. 53 Віденських конвенцій

про право міжнародних договорів 1969 р. та про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р.).

3. Міжнародно-правовий контроль за нерозповсюдженням та знищенням ядерної зброї під егідою МАГАТЕ ґрунтується на універсальних і регіональних договорах та здійснюється в рамках системи гарантій, що надаються на підставі двосторонніх угод (та доданих до них протоколів) Агентства з державами.

4. На основі 3-х типів білатеральних угод про гарантії, які укладаються між МАГАТЕ та відповідною державою, у практиці Агентства сформувалося три моделі міжнародно-правового контролю у сфері ядерного роззброєння залежно від статусу держав як ядерних чи неядерних та їх участі (неучасті) у Договорі про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р.

5. МАГАТЕ слід інтенсифікувати процес укладення договорів про гарантії, а також додаткових протоколів, що спрямовані на підвищення дієвості системи гарантій Агентства у сфері нерозповсюдження ядерної зброї.

6. Процедура міжнародно-правового контролю МАГАТЕ у сфері ядерного роззброєння не має системних недоліків, але все ж може бути вдосконалена за рахунок зміни тактики проведення перевірок шляхом підвищення їх інтенсивності і транспарентності з одночасним зниженням частоти інспектування.

7. Договір про заборону ядерної зброї 2017 р. є нереалістичним через мізерну перспективу приєднання до нього на даному етапі ядерних держав, які в силу прагматизму не бачать адекватної альтернативи ядерній зброї як ефективному інструменту у забезпеченні внутрішньої безпеки та досягненні власних цілей зовнішньої політики.

8. Договір 2017 р. створює паралельний міжнародно-правовий механізм контролю, що частково накладається на контрольний механізм Договору 1968 р. Тому з появою Договору 2017 р. виникає ризик фрагментації міжнародного права у сфері ядерного роззброєння і, як наслідок, – ускладнення виконання зобов'язань з нерозповсюдження згідно положень Договору 1968 р.

9. Локальний міжнародно-правовий механізм контролю над ядерним роззброєнням ґрунтується на системі білатеральних договорів, найбільшу геополітичну вагу серед яких займають угоди між основними ядерними державами: США та РФ.

10. До недавнього часу російсько-американські договори про ліквідацію ракет середньої і малої дальності 1987 р. та про заходи з подальшого скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь 2010 р. визначали образ сучасного механізму взаємного контролю у сфері ядерного роззброєння. Після виходу держав із ДРСМД та в силу примарних перспектив досягнення домовленості про пролонгацію (чи заміну) СНО-ІІІ можна констатувати напіврозпад всієї архітектури контролю над ядерних роззброєнням, що вірогідно може дати імпульс новому витку у гонці озброєнь, але вже в умовах багатополярного світу.

11. На випадок недосягнення консенсусу щодо «перезавантаження» СНО-ІІІ в межах строку його дії альтернатива із проведенням переговорів про наступний договір не зникає. Конче необхідно створити ґрунт для обговорення предметної сфери майбутньої (потенційної) угоди. У держав залишається варіант щонайменше в індивідуальному порядку вживати заходів зі зниження ризику якщо не застосування ядерної зброї, то принаймні ескалації конфлікту. Поряд з цим варто узгодити заходи із транспарентності і розмежування систем ПРО на глобальну (для захисту від міжконтинентальних балістичних ракет) і регіональні (з метою захисту від балістичних і крилатих ракет середньої і малої дальності).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Adil S. Universalizing Nuclear Nonproliferation Norms. A regional Framework for the South Asian Nuclear Weapon States. London: Palgrave Macmillan, 2019. Xii, 158 p.
2. Agreement between the Republic of Argentina and the Federative Republic of Brazil for the Exclusively Peaceful Use of Nuclear Energy, signed by the Ministers for Foreign Affairs of Argentina and Brazil at Guadalajara, Mexico, on 18 July 1991. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/infcirc395.pdf> (date of request: 20.01.2020).
3. Asylum (Colombia vs Peru), Judgment of International Court of Justice, November 20, 1950. URL: <https://www.icj-cij.org/files/case-related/7/007-19501120-JUD-01-00-EN.pdf> (date of request: 20.01.2020).
4. Barnaby F. How Nuclear Weapons Spread. Nuclear-Weapon Proliferation in the 1990s. London: Routledge, 1993. Xii, 127 p.
5. Conclusion of IAEA Additional Protocols (status list). URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/20/01/sg-ap-status.pdf> (date of request: 20.01.2020).
6. IAEA Annual Report for 2018. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/publications/reports/2018/gc63-5.pdf> (date of request: 20.01.2020).
7. IAEA Safeguards Serving Non-Proliferation / IAEA Department of Safeguards. Vienna: IAEA, 2018. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/18/09/sg-serving-nuclear-non-proliferation.pdf> (date of request: 20.01.2020).
8. IAEA Safety Standards for Protection People and the Environment: Functions and Processes of the Regulatory Body for Safety (General Safety Guide No. GSG-13) / International Atomic Energy Agency. URL: http://www-pub.iaea.org/MTCD/Publications/PDF/P1804_web.pdf (date of request: 20.01.2020).
9. Kartchner K. “Disarmament” in *Weapons of Mass Destruction: An Encyclopedia of Worldwide Policy, Technology, and History: 2 volumes*. Volume II:

Nuclear Weapons / Edited by Eric A. Croddy, James J. Wirtz, and Jeffrey A. Larsen (managing editor). Santa Barbara: ABC-CLIO, Inc., 2005. Xxxvi, 601 p.

10. Kissling K. Civil Society and Nuclear Non-Proliferation. Hampshire: Ashgate Publishing Limited, 2008. Xvi, 207 p.

11. Lodgaard S. Nuclear Disarmament and Non-Proliferation. London; New York: Routledge, 2010. X, 263 p.

12. Model Protocol Additional to the Agreement(s) between State(s) and the International Atomic Energy Agency for the Application of Safeguards (INFCIRC/540) / International Atomic Energy Agency. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/infirc540c.pdf> (date of request: 20.01.2020).

13. Safeguards Implementation Guide for States with Small Quantities Protocols / International Atomic Energy Agency. Vienna, 2013. URL: http://www-pub.iaea.org/MTCD/Publications/PDF/svs22_web.pdf (date of request: 20.01.2020).

14. Sheehan M. Arms control: Theory and Practice. Oxford; New York: Basil Blackwell, 1988. Xx, 168 p.

15. SIPRI Yearbook Armaments, Disarmament and International Security (Summary). 2019. URL: https://www.sipri.org/sites/default/files/2019-08/yb19_summary_eng_1.pdf (date of request: 20.01.2020).

16. Smith E. “Commentary on Arms Control Agreements and Dynamic Obligations” in *Law and Force in the New International Order* / Edited by Lori F. Damrosch and David J. Scheffer. Boulder: Westview Press, 1991. Xviii, 326 p.

17. Status of IAEA Small Quantities Protocols. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/20/01/sg-sqp-status.pdf> (date of request: 20.01.2020).

18. Summary records of the ILO’s 16th session (11 May – 24 July 1964). *Yearbook of the International Law Commission*. 1964. Volume I. New York: UN, 1965. Xiv, 346 p.

19. Sur S. A Legal Approach to Verification in Disarmament or Arms Limitation. Research paper (UN Institute for Disarmament Research, UNIDIR/88/14). New York: UN, 1988. Vi, 72 p.

20. The Agency's Safeguards System (INFCIRC/66/Rev.2) / International Atomic Energy Agency. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/publications/documents/infcircs/1965/infcirc66r2.pdf> (date of request: 20.01.2020).

21. The Handbook of Global Security Policy / Ed. by Mary Kaldor and Iavor Rangelov. Oxford: John Wiley & Sons Ltd, 2014. Xvi, 541 p.

22. The Structure and Content of Agreements Between the Agency and States Required in Connection with the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (INFCIRC/153) / International Atomic Energy Agency. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/publications/documents/infcircs/1972/infcirc153.pdf> (date of request: 20.01.2020).

23. Алексидзе Л.А. Некоторые вопросы теории международного права. Императивные нормы *jus cogens*. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, 1982. 408 с.

24. Арбатов А.Г. Противоракетно-космические вооружения и Договор по ПРО. *Разоружение и безопасность: Ежегодник ИМЭМО. 1988-1989*. Москва: Агентство печати «Новости», 1989. С. 92-114.

25. Валеев Р.М. Контроль в современном международном праве. Казань: Центр инновационных технологий, 2003. 321 с.

26. Галака С.П. ЄС та нерозповсюдження ядерної зброї. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2010. Випуск 94. Частина II. С. 10-13.

27. Галака С.П. ООН та нерозповсюдження ядерної зброї. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2011. Випуск 96. Частина I. С. 11-17.

28. Кайл Н.Ш. Американо-російське співробітництво в контролі над ядерною зброєю. *Щорічник СІПРІ «Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека»*. 2012. С. 323-330.

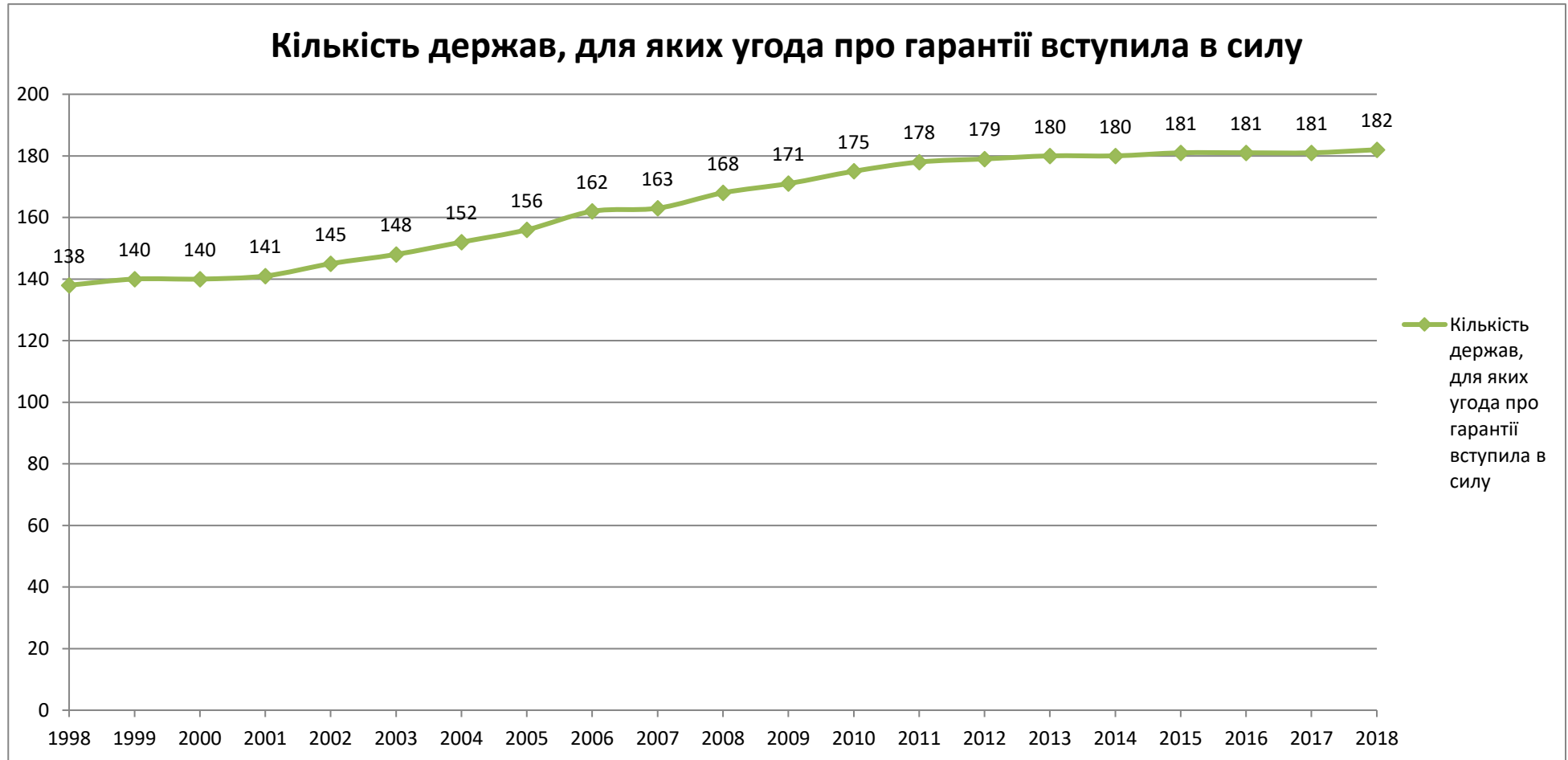
29. Кайл Н.Ш. Контроль над ядерною зброєю і нерозповсюдження. *Щорічник СІПРІ «Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека»*. 2011. С. 339-363.

30. Кайл Н.Ш. Контроль над ядерною зброєю Росії і США. *Щорічник СІПРІ «Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека»*. 2017. С. 386-391.
31. Кайл Н.Ш., Крістенсен М.Х. Світові ядерні сили: загальний огляд. *Щорічник СІПРІ «Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека»*. 2018. С. 221-222.
32. Комаров П.В. Международный контроль в области нераспространения ядерного оружия: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Санкт-Петербургский государственный университет. Санкт-Петербург, 2004. 196 с.
33. Лоддинг И., Рибейро Б. Нераспространение ядерного оружия и физическая ядерная безопасность. Вена: МАГАТЭ, 2006. URL: https://www.iaea.org/sites/default/files/safeguards0806_rus.pdf (date of request: 20.01.2020).
34. Мануїлова К.В. Міжнародно-правовий режим нерозповсюдження ядерної зброї в сучасному міжнародному праві. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. № 35. Том 2. С. 106-109.
35. Самойленко Є.А., Голованова В.І. Поняття та види зброї масового знищення у міжнародному праві. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 70. С. 175-183.
36. Сидорова Е.А. Международно-правовой режим нераспространения ядерного оружия и правовые проблемы его укрепления: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Российский университет дружбы народов». Москва, 2010. 209 с.
37. Ядерное нераспространение: в 2 томах. Том 1 / Под общей ред. В.А. Орлова. Москва: ПИР-Центр, 2002. 528 с.

ДОДАТКИ

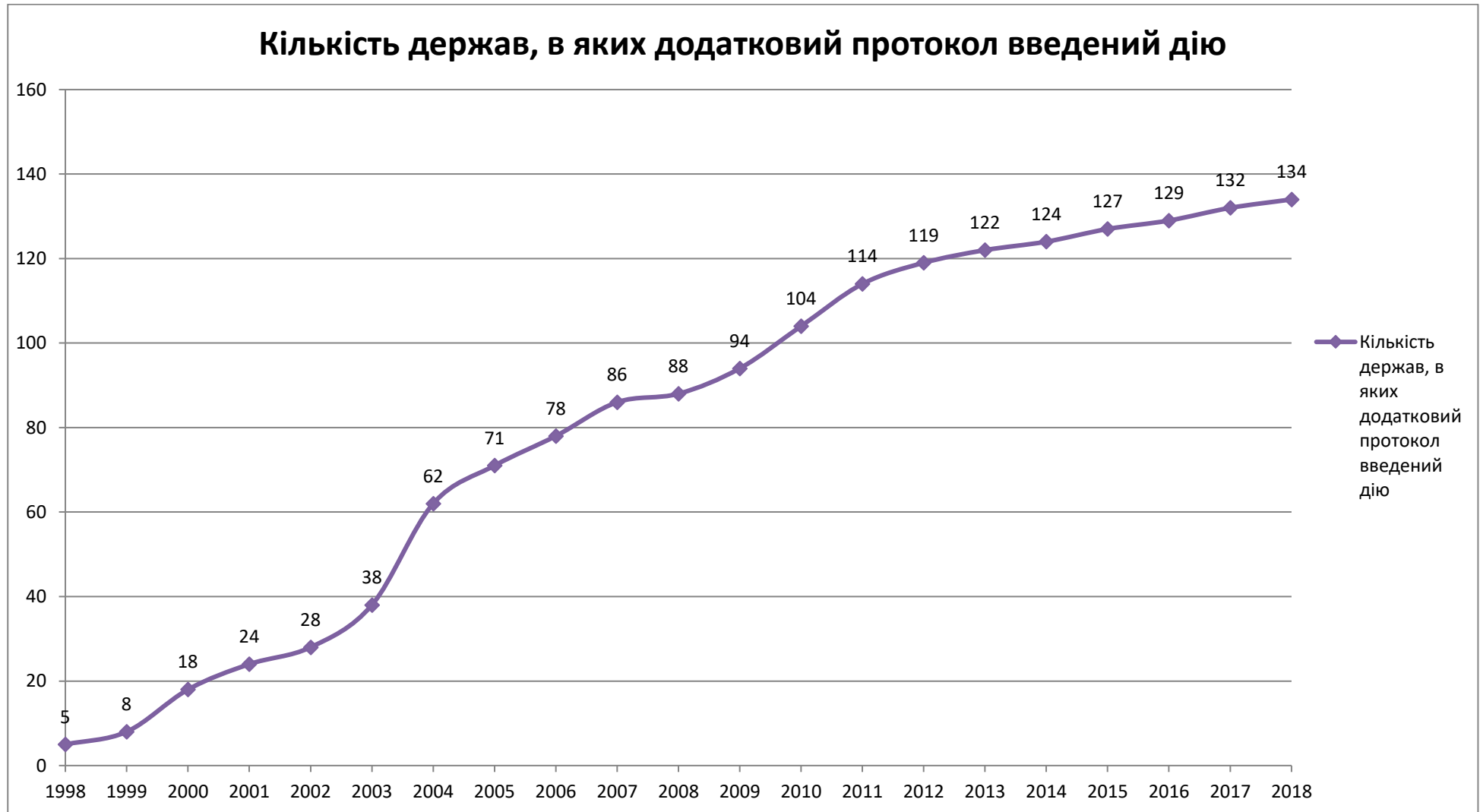
ДОДАТОК 1

Діаграма: Динаміка укладення державами угод з МАГАТЕ про гарантії протягом 1999-2018 рр.

ДОДАТОК 2

Діаграма: Динаміка укладення державами з МАГАТЕ додаткових протоколів протягом 1999-2018 рр.

ДОДАТОК 3

Діаграма 1. Світові ядерні сили (січень 2018 р.)

